

KAZAK TÜRKÇESİNDE İLK SÖZLÜKLERİN ORTAYA ÇIKMASI

Malika MUSSUROVA*

Özet: Sözlükler, bir dilin söz varlığının derli toplu bir şekilde bulunduğu somut kaynaklardır. Bu çalışmada, Kazakların Küçük cüz'le beraber Rus topraklarına katılması döneminden itibaren Kazak Türkçesindeki yapılan sözlük çalışmaları incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Bu amaçla yazıda ağırlıklı olarak iki ana konu üzerinde durulmaktadır. İlk olarak sözlükler hakkında genel bilgiler (sözlüğün amacı ve vazifesi) ve sözlüklerin ortaya çıkmasıyla ilgili kısa bilgi verilecektir; ikinci olarak Kazak topraklarında Rus bilim adamlarının yapmış olduğu çalışmalar incelenecektir. Rusların Orta Asya'ya gelmesiyle ortaya koydukları iki dilli (Kazakça-Rusça/Rusça-Kazakça) sözlükler ve bu sözlüklerin oluşturulma süreci de ele alınacaktır. Son olarak XIX.yüzyılın sonları ile XX.yüzyılın başlarında Kazak Edebi Türkçesinde konuşma dilinin yazı dili haline getirilmesiyle Kazakça sözlüklerin (tekdilli) oluşturulması ve ortaya çıkması değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi, Tekdilli Sözlük, Yazı Dili, Sözlükçülük.

The Emergence of the First Dictionaries in Kazakh Language

Abstract: Dictionaries are concrete resources that contain the vocabulary of a language in an organized manner. In this study, dictionary studies in Kazakh Language since the time when Kazakhs joined the Russian territory with Kuchuk juz were examined and evaluated. For this purpose, the study mainly focuses on two main topics. First, general information about dictionaries (the purpose and function of the dictionary) and brief information will be given about the emergence of dictionaries; Secondly, the studies will be examined which carried out by Russian scientists in Kazakh lands. The bilingual (Kazakh-Russian/Russian-Kazakh) dictionaries created by the Russians after their arrival in Central Asia and the process of creating these dictionaries will also be discussed. Finally, the creation and emergence of Kazakh dictionaries (monolingual) by turning the spoken language into a written language will be evaluated in Kazakh Literary Language in the late 19th and early 20th centuries.

Key Words: Kazakh Language, Monolingual Dictionary, Written Language, Lexicography.

Giriş

Bir kültürün taşınması ve yaşatılmasının en önemli aracı dildir. Dille ortaya çıkan ürünlerin bir bölümü sözlü halk kültürü ürünleri bir bölümünü de yazı diller ürünleri oluşturmaktadır. Sözlü kültür ürünlerinde bağlı olarak yapılan araştırmaları da dilin değişim ve gelişiminin önemli kaynakları olarak karşımıza çıkarmaktadır. Yazılı ürünler ise dilin tarihi devrelere, dini ve kültürel etkileşimlere bağlı olarak gelişimini göstermesi açısından önemlidir. Dillerin zenginliği ya da fakirliği, gelişmişliği ya da gelişmemişliği gibi değerlendirmelerde ölçütlerden biri olarak sözlüklerin esas alındığı da olmuştur. Sözlükler, dil tarihi açısından çok önemli eserlerdir. Dilin tarihî seyri ile ilgili en somut verilere sözlüklerden ulaşılır. Kelimelerin tarih içindeki değişim ve gelişimleri, kullanım durumları hep sözlükler vasıtasıyla öğrenilir. Sözlüklerin milletlerin tarihinde de çok önemli bir yeri vardır. Sözlükler, bir milletin dilinin, kültürünün canlı, yaşayan hafızasıdır. Dil ve kültür en canlı hâliyle sözlüklerde yaşamakta ve yaşatılmaktadır. Geçmişle bugün arasında kurulan kültürel bağların birçoğu da sözlükler vasıtasıyla kurulur.

Yazının icadıyla birlikte uygarlığın ilk çağlarında Çin, Hindistan, Orta Doğu, eski Yunan ve Roma'da sözlük çalışmalarının ilkel örnekleri verilmiş, zamanla bu çalışmalar dünya çapında farklı şekillerde geliştirilmiştir. İlk sözlüklerden bazıları birkaç yüz gibi az sayıda kelimedenden ibaret olup çok kısaydı ve hiçbir sınıflandırmaya sahip değildir. Çalışmada öncelikle sözlükler hakkında genel bilgi ve sözlük tarihçesi ile ilgili kısa bilgi verilmiş, ardından Kazak Türkçesinde sözlükler konusunda yapılan ilk çalışmalar ele alınmıştır. Sözlükçülükle yapılan çalışmalar ve yazarlar üzerinde durulmuş ve bağımsızlık sonrası yazılan Kazakça sözlükler değerlendirilmiştir.

1. Sözlükler Hakkında Genel Bilgi

Sözlüğün ortaya çıkması ve hazırlama fikrinin doğuşu çok eski dönemlere dayanmaktadır. Sözlükler bir çalışma olarak hazırlanmadan önce çok aşamalardan geçmiştir.

Her toplumun farklı nedenlerle oluşturduğu sözlükler farklı dönemlere rastladığı gibi sözlükler üzerindeki ilerleme ve gelişmeler de aynı düzeyde olmamıştır.

Sözlükler kullanılmasının iki ana amacı olduğu görülmektedir. Bunlar kapsam ve ulaşılabilirlik. Kapsam, söz varlığının geniş ve güncel seçiminin olması, aynı zamanda sözcüksel kaynaklarının güvenilir olması ‘kapsamlı’ olma amacını içerir. Kullanıcılar tarafından bilmek istenilen sözcüklerin hazır bulunması, bilgilere basit ve kolay yoldan ulaşma imkanını sağlamaktadır (Jackson, 2016: 119).

Sözlük ve sözlükçülük, ana dili kullanıcılarının dil yetilerini geliştirmek için bunula beraber ülkeler arasındaki sosyal, kültürel, özellikle de ticari ilişkilerin zorunlu kıldığı uluslararası ilişkiler ve bu ilişkilerin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan bireylerin ve toplumların (hatta devletlerin) başka bir dili öğrenme ihtiyacı ve çabası sonucunda doğmuştur. Başka ulusların birbirleriyle ilişki kurdukları anda da anlaşma güçlüğü ortaya çıkmış, böylelikle yabancı dil öğrenme çabası başlamış ve önemli hız kazanmıştır (Aksan, 2007, 69).

Günümüze kadar bilinen en eski sözlük MÖ 2300’de Sümerce-Akadca karşılıklar kılavuzu şeklinde düzenlenmiştir. Urra Hubullu adını taşıyan bu çalışma yirmi dört tableten oluşmaktadır. Akkad imparatorluğu’nda ortaya konulduğu sanılan sözlüğün tabletleri Süriye’deki Ebla kalıntılarında bulunmuştur (Şaş, 2019: 894). Bu eserden yaklaşık 1800 yıl sonra MÖ 5.yüzyılda eski Yunan düşünürü Abderalı Protagoras Glossai adını verdiği sözlüğünü yazmıştır. Eski Yunanca sözlüklerin öncülerinden çok daha sonra MÖ I.yüzyılda ilk Latince sözlüğü yazılmıştır. Romalı dil bilgini ve öğretmen Marcus Verrius Flaccus ilk örneği olan Libri de significatu verborum adlı geniş sözlüğü ile tanınmıştır. Hint-Avrupa Dil ailesinin bir kolunu oluşturan ve Hindistan’daki Hinduların klasik dili olan Sanskritçe’nin ilk sözlüğü Amarakoşa MS IV yüzyılda Amarasimha tarafından yazılmıştır (Şaş, 2019: 894; Akalın, 2010: 273-274). Arap sözlükçülüğü başlı başına bir gelenek olarak, bu Kur’an’ı doğru anlamak için söz varlığı üzerindeki çalışmalarla başlamıştır. Ünlü Arap dilcisi Halil bin Ahmed (ö. 791) sözlüğünü en geride oluşan ses خ ile başlatır dolayısıyla sözlük Kitabü’l-Ayn olarak adlandırılmıştır. Arap sözlükçülüğü Türk ve Fars topluluklarının sözlük anlayışlarını derinden etkilemiştir (Aksan, 2007: 70). Türk dilinin ilk sözlüğü Kaşgarlı Mahmud’un yazdığı Divanü Lügati’t-Türk’tür. Kaşgarlı 1072 yılında yazmaya başlayan bu eserini 1074 yılında bitirmiştir. Divanü Lügati’t-Türk bütün Türk topluluklarını ve dillerini kapsayan, sadece söz varlığı açısından değil Türk topluluğunun bin yıl öncesi hakkında önemli bilgileri içeren kaynak eseridir. Kaşgarlı kendi eserinde dönemin yazı dilinin dil bilgisi kurallarını ve söz varlığını barındırmaktadır. Eser dil çerçevesinde diğer Türk topluluklarının ağız özelliklerini, hem ses hem de söz varlığı bakımından ayrıntılı biçimde ele aldığı görülmüştür (Şaş, 2019: 71-72).

2. Kazak Türkçesinde ilk Sözlükler

Kazak sözlükçülüğünün gelişme süreci Sovyetlerden önce Çar Rusya’nın kuruluşu ve Kazak jüzlerinin Rus imparatorluğuna katılma dönemine dayanmaktadır. Bu nedenle XVIII.yüzyıldan beri Kazak halkının Rus topluluğu ile iç içe bir yaşamı olmuştur. Sovyetlerin çökmesinden sonra Kazakistan hem Sovyetlerin mirasçısı hem de Rusya’ya en yakın ve en uzun sınırlara sahip ülkesi olmuştur, dolayısıyla kültürel, ticari ve siyasi alanlarda iki dil arasında yakın tutmak amaçlı sözlükler düzenlenmeye başlamıştır. 1773 yılında Sankt Peterburg akademisinin müdürü Bakmeyster Gartvig Lyudvig Hristian ‘farklı dillerin örneklerini toplama’ hakkındaki talebi o zamanki Rus hududu içerisinde eyalet merkezlerine, seyahatçi ve gezginler, din adamları, bilim insanları ve aydınlar arasında yayılmıştır. Böylece 1774 yılında Öskemen bölgesinde ‘Skalon sözlüğü’ adıyla Anton Daniloviç Skalon’un denetimiyle ilk kazak sözlüğü oluşturulmuştur. Sözlük kırk sayfadan oluşan, ilk sayfalarda kazak halkının göçebe hayatını anlatan resim mevcuttur, daha sonra on dört kazakça cümle bulunmaktadır, sözlüğün devamında sayfaların çoğu dini kelimeleri kapsamaktadır. Bakmeyster’in ‘farklı dil örneklerini toplama’ konusundaki talebine göre kazakça ile ilgili materyaller arasında ilk basılıım İogann Peter Falk’in almanca-tatarca-kazakça-buhara-kalmak dillerinde kelimeler listesi olmuştur.

Falk 1770-1774 yıllarında Orınbor seyahat gurubunun başkanı olması nedeniyle Kazan şehrindeki yerleşik nüfusunu oluşturan tatar, kazak, kalmaklarla karşılaşmış, Orınbor'da buharalıların konuşması değişikliğe uğradığını fakat Buhara'dan gelenlerin buharaca konuşmasının temiz olduğunu, bozulmadığını anlatmıştır. Sözlük 200 kelimededen oluşmuş, 133 kelimenin kazakça anlamı mevcuttur (Malbaqov, 1995: 5-14). Bunlar XVIII.yüzyılın sonuna doğru yapılmış çalışmalar olarak bu tür çalışmalar dil bilgisi olan aydınlar tarafından değil gezgin seyahatçılar tarafından biriktirildiği görülmektedir.

Kazakça sözlüğü, daha sonra dilbilimci Genrih Yuliy Klaprot (1783-1835) tarafından bilimsel olarak araştırılıp düzenlenmiştir. Dilbilimci, Sibiry ve Orta Asya bölgelerindeki dilleri araştırırken bölgede bulunan Türk topluluklarının dillerini de bilimsel olarak araştırmaya muvaffak olmuştur. Klaprot, gezi sürecinde toplanan malzemeleri kullanarak 'Çok dilli Asya' (1823) adlı çalışmasında karşılaştırmalı araştırma yapmıştır (Malbaqov, 1995: 16-19). Böylece, Kazak sözlüğü tarihinin ilk dönemi Klaprot'un hazırladığı sözlük ile kapatılmıştır. Bu çalışmalar kazak Türkçesinin ilk örneklerinin ortaya çıkması ve bu örnekler esasında kazakça hakkında belli bir bakış açısı oluşturmuştur.

1850'lerden itibaren diğer tüm Türk toplulukları arasında başlatıldığı gibi Kazak topraklarında da misyonerlik hareketleri başlatılmıştır. Bu misyonerlerden N.İ.İlminskiy öncülüğünde kazakların dinini değiştirme projesi harekete geçmiştir. Bu süreçte kazak halkının yaşam tarzını, kültürünü ve dilini anlayabilmek amaçlı tercüman ve öğretmenlere ihtiyaç duyulmuştur. M.Bekçurin kazak çocukları için açılmış okulda 1850-1869 yılına kadar öğretmenlik yapmıştır ve bu süreçte arapça, farsça ve tatar dillerinin karşılaştırmalı ses bilgisi ve dil bilgisini içeren çalışma hazırlamıştır (Vasilev: 1896, 46-47). Orınbor elayetine başkan seçilen V.V Grigoryev, N.İ İlminskiy'yi çevirmen I.Altınсарın'ı ise ikinci çevirmen olarak atamıştır. İlminski'ye göre kazak çocuklarına artık tatarca değil direk rusça öğretilmesinin doğru olduğunu öne sürmüştür. 1861 yılında da İlminskiy kazak çocukları için özel hazırlanan 'Kırgızlar için kendi kendine rusça öğrenme' çalışmasını sunmuştur. Çalışmanın ilk kısmı ses ve harfler, gramer kuralları hakkında kısa bir giriş ve sonuncu kısmı ise materyalleri içermektedir. 'Tılaşар' (konuşma sözlüğü) adını alan bu çalışmada baştan sona kadar konuşma dili kullanılmış, 13.sayfasından sonra da diyalog şeklinde (rusça-kazakça) selamlaşma, hal hatır sorma, nereli olduğunu anlatan, aynı zamanda sofrada, pazarda ve rusça öğrenmenin önemi hakkında hikayeleri mevcuttur (Malbaqov, 1995: 27-28).

Böylece XIX.yüzyılın ortasına kadar kazak dilbiliminin gelişmesindeki çalışmalar birbirini tekrar eden çalışmalarla geldiği görülmektedir. Aynı zamanda yeni oluşturulan bir sözlük bir öncekisi ile karşılaştırıla gelmiştir. 1774 yılında iki dilli rusça-kazakça elyazmasıyla misyonerlik ve aydınlatma terimleri içeren sözlükler ortaya çıkmıştır. XVIII. yüzyılda A.D Skalon kazaklar için rus yazı şeklini içeren derslikler oluşturulmasını hedeflemişken bunların çoğu XIX.yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirilmiştir. 1917 yılına kadar kazak dil bilimi çalışmalarında rusça-kazakça veya kazakça-rusça şeklinde iki dilli sözlükler oluşturulmuştur (Malbaqov, 1995: 48). Bu sözlüklerin önemli özelliği de din ile ilgili kavramların sunulması olarak hedeflenmiştir. Bu sözlüklerde ortadoks dinine bağlı kelimeler bulunurken İslam'a ait kelimeler bulunmaksızın, alınan kelimeler kazak dilinin doğasına ait olmayıp ve olduğu gibi kabul edilen kelime ve kavramlar kullanılmıştır. Bu kelimelere dilbiliminde 'Calque' (öyküntü) kelimeler denilmektedir (Uysal, 2013: 113). Örnek olarak İsus- İsa, tsarey-mulla, kalya-şerethana, patriarh-ulu ahon şeklinde kazakça alternatif kelimeler bulunurken XIX yüzyılın 90lı yıllarından itibaren ortaya çıkan sözlüklerde ise çoğunlukla açıklamalı çeviriler halini almıştır (Malbaqov, 1995: 49).

Kıpçak gurubunda yer alan Kazakça, Orta Asya Türk edebi dilinde zengin bir sözlü edebiyat hazinesine sahiptir. Çağdaş Kazakça ise XIX.yüzyılın sonları ile XX.yüzyılın başlarında konuşma dilinin yazı diline evrilmesi ile oluşmuş ve Abay Kunanbayev, Ahmet Baytursın, Magjan Cumabay, Saken Seyfulin, Beyimbet Maylin, İlyas Jansugirov, Jusipbek

Aymautov, Mirjakıp Dulat ve Muhtar Avezov gibi büyük yazarlar tarafından işlenmiştir. Bununla beraber Kazakça yazı dilinin geliştirilmesi ve sözlük hazinesinin genişlemesinde yeni bir evrim yaşanmıştır (Öner, 1998: 127). Kazakçanın XX.yüzyıl boyunca sadece edebiyat dili olarak değil bir bilim dili olarak da geliştiği ve Kazak dil biliminin de Türkolojide saygın bir yer tuttuğu gözlemlenmektedir. Bu edebiyatın klasikleri arasında başta gelen Abay Kunanbay'ın eserlerine dayanılarak hazırlanan 'Abay tili sözdüğü' yazar sözlüklerinin bir örneğidir. Bu sözlükte yazarın yaşadığı dönemden günümüze kadar kullanılmaya alışlagelen kelimeler verilmiştir. Abay sözlüğünde dilbilimi alanında incelemeler yapılmış, Rus yazarı Puşkin'le karşılaştırarak anlam açısından tüm kelimelerin açıklaması örnek cümlelerle desteklenmiştir. Çalışmada sözlük bilimci ve sözlük yazarlar için aynı zamanda bir kaynak olarak kullanılmaya uygun olduğu belirtilmiştir (Isqaqov v.d, 211: 13-14).

'Kazak tilinin tüsindirme sözdüğü I-II' 1959-1961 yıllarında Sovyet döneminde yayımlanan Kazak Türkçesi sözlüğü için temel oluşturulmuştur. Kazakistan Cumhuriyeti bağımsızlığının ilanından sonra 15 ciltlik (Kazak Tilining Ülken Tüsindirme Sözdüğü) 106.000 maddeden oluşan söz varlığına sahip bir sözlük ortaya çıkmıştır (Sırtı, 2015: 181). Sözlükte, Kazak edebi dilinin deyimsel düzeyde taranmış sözcükler ve tamlamalar yer almaktadır, bunların anlamlarının izahı verilmiş ve biçimsel ayrıntıları tespit edilmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya'nın Orta Asya'ya etkisi ve Kazakların Rusya'ya bağımlılığı arttıkça sözlükçülük de gelişmeye başlamıştır. Bu sebeple yerel halkı daha yakından tanımak ve misyonerlik faaliyetlerini yürütebilmek amacıyla hazırlanan iki dilli sözlükler ortaya çıkmıştır. XVIII. yüzyıldan bu yana Kazakçayla ilgili sözlüklerin çoğu Rusça-Kazakça olup genelde Çarlık Rusyasının ihtiyaçlarını karşılayacak ve onun dil politikasına uygun olacak şekilde hazırlanmıştır. Dolayısıyla, son iki üç asırdır Kazak sözlükçülüğü Rus dili ile direkt bağlantılı olduğu görülmektedir

Günümüzde tercüme için aynı zamanda kelime daracığının genişletilmesi için kullanması ve çevirilerin kaliteli olması için de gerekli Kazakça sözlük çalışmalarına yoğunlaşılması gerekmektedir. Türkçenin sözlüklerinden yola çıkarak bilim insanlarının da kabul ettiği bir yazım kılavuzunun hazırlanmasına ihtiyaç olduğu görülmektedir. Özellikle bazı yabancı dile ait kelimelerin yazımı konusunda fikir birliğine çok ihtiyaç duyulmaktadır. Dile kazandırılacak bir kelime için öncelikle kendi içlerinde bir araştırmaya gitmelidirler. Sözlüklerde yer alan birtakım kelimelerin de güncellemesinin yapılması gerekmektedir. Özellikle halk tarafından benimsenmeden kelimeler bir an önce sözlüklerde yenileriyle değiştirilmelidir. Bu konuda en önemli noktalardan biri de her iki dilde de, yeni neslin sözlük kullanımını artırmak ve söz varlığını zenginleştirmek amacıyla gerekli adımlar atılmalıdır. Bu konuda gerekli yardım devletler tarafından sağlanmalıdır. Bu alanda yapılacak tüm faaliyetlere bilim insanları ve eğitimciler de destek olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Jackson, H., (2016), (Çev. Mehmet Gürlek, Ellen Patat) *Sözlükbilime giriş*, İstanbul: Kesit yayınevi
- Aksan, D., (2007), *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: TDK Yayınlar
- Akalın, Ş. H., (2010), *Sözlüğün Tarihi*, TÜRK DİLİ Dil ve Edebiyat Dergisi, C. XCVIII, S. 699, ss. 268-279
- Şaş, A. K., (2019), Turkish Studies Language and Literature, *17.Yüzyıla Ait Çok Dilli Bir Sözlük; Terceme-i Lugat-ı Hindi*, Volume 14 Issue 2, ISSN; 2667-5641, p.891-903
- Malbaqov, M., (1995) *Qazaq sözdikteri. Qazan tönkerisine deyingi qazaq sözdikteri haqında*. Almatı: Ana tili
- Vasilyev. A.V., (1896) *Istoriçeskiy oçerk russkogo obrazovaniya v Turgayskoy oblasti*, Orenburg: Tipo-litografiya II N. Jarinova

- Öner, M., (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi (Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri Karşılaştırmalı Gramer*
i) Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu TDK Yayınları.
- Uysal, H., (2013), *İlk Dönem Türkçeleştirme Çalışmalarında (1932-1950) Öyküntü Yöntemi (Calque) ve Örnekleri*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi 20, 2, 111-134
- Isqaqov, A., Kenesbayev, I., Muqanov, S., Musabayev, G., Duysenbayev, I., Bolganbayev, A., Sızıdova, R., (2011), *Abay Tili Sözdigi*. Qazaqstan Respublikası Baylanıs jane aqparat ministirligi Aqparat jane muragat komiteti “Adebiyettin aleumettik manızdı türlerin basıp şıgaru” bagdarlaması boyınşa şıgarıldı, Almatı: Öner
- Sirti, E., (2015), *Kazak Sözdigi (kazak Tilinin Birtomdıq Ülken Tüsindirme Sözdigi)*, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi Cilt 12, Sayı 2.

